

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

IV том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков, Б. Жақып,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Шікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Жақын**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IV том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ә. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Төртінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

IV томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АДАМШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫ – АР, АҚЫЛ
(Абайдың туғанына 150 жыл толуы алдында)

Абайдың ұлылығын ұққыңыз келсе, ел ішіне, ағайын арасына барыңыз: ақын атаның ұлағатты ойы, сөзі, ісі иісі қазақтың қанына сіңіп кеткен. Қарияның көкірегінде, жаңаөспірім көкөрімінің аузында маржандай төгіліп ақын ата ақылы жүр.

Абайдың даналығын танығыңыз келсе, арғы-бергі баспасөзді, әдебиеттерді, оқулықтарды ашыңыз: мақал-мәтелдері, қанатты сөздері, қасиетті шығармалары шығады. Қазақтың қалам ұстаған азаматы Абай бабасынсыз ауыз ашпаған екен-ау! Абайсыз көз ашпаған екен-ау!

Абайдың қадір-қасиетін, ақыл-қайратын білгіңіз келсе, өзіңіздің, балалық шағыңызға оралыңыз: Абай атасынсыз көз ашқан қазақ бар ма, ондай қазақ қазақ болып қала алды ма!? Сонау Сауыр-Сайқанның бір қиырында қара танымайтын әжеміз ыңылдап «Сегіз аяқты» айтқанда өзі бұлғандаған, жылмандаған сұрқия біреу елестеп бірде жырқ-жырқ күліп, бірде тіксініп үрпиіп қалушы едік-ау. Сол бес-алты жас шамасында естігеніміз Абай екен-ау! Одан бұрынырақ та талай-талай сөзі құлақтан кіріп бойға тараған болар. Қазақ баласы Абай бабасын кітаптан да, әліппеден де бұрын тіл шығып, тісемей тұрып бесіктен, қара шаңырақ төрінен тыңдап өскеніне күмән жоқ. Күмәндансаңыз, Абай сөзін алғаш қалай, қайда естігеніңізді еске түсіріп байқаңызшы... Абайды сонда табасыз, сонда тани түсесіз. Абайға сонда табынасыз. Тіл киесі, даналық иесі. Ой иесі. Ой деген бір тұңғыық, сөз деген бір иірім, үйірген сайын тұңғыыққа тарта береді, тартқан сайын жүрек шошынып тулап, ақыл аласұрып нұрлап, көзің ашыла түседі. Көзің ашылды екен – көңілің, өсер, күмәнің кешер. Сезімің – көсем, сөзің шешен. Түйсігің жетіп, тілің жетпесті ақтара айтып өткен Даналық. Жүрек тіксініп, көз көрместі көрсетіп кеткен Даналық. Окисың да оянасың, оянасың да ойланасың, ойландың екен ақиқаттың ақырған аязы жаныңды қариды.

Аяз – тазалық. Жақсы жаманның арасын айырып, қара қылды қақ жарған Тазалық кірпияздығы дүниенің бәрін ондайды, түзейді, тазартады деу қисынға қиғаш, нанымға оғаш.

Тазалықтың тәңірі – Таным. Түркі жұртының ежелгі буырқанған толғамдары ХХІ ғасыр табалдырығында толқын атқан таным дариясына айналған. Ел болсақ, етек жисақ деген жұрттың бұл дарияға түспеске, бұл дариядан ішпеске, бұл дарияны кешпеске, өтпеске әдісі жоқ. Басқа жол – бұлдыр, басқа өріс – тұлдыр. Ақыл – таным дариясы, тазару, ағару дариясы. Қазақ жұрты, ұлты үшін ол – ой-таным дариясы Абайдан басталып, Абайға жетіп тұйықталып жатады. Абайға карап табады, Абайға балап алады... «Енді осы күнде, хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлертірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз» (Жетінші сөз).

Білместіктің бір мінезі. Ұлтын сүйген, ұлты үшін жаны күйген ұлы ақын адамды дүниенің, алдында күлкі, масқара ететін бір қылықты ашына ащырақ аңғартқан. Сезбестің ештеңе сезбейтін найсаптығы, надандықтың парықсыз көкірек келетіні еске түседі. «Ұл» деген сөз «Ұлы» деген ұғымнан депті Жүсіп Баласағұн. Ұл болса да, Ұлы болса да туған ел, алтын бесігін Абай бабасындай сүйсейші! Қазақ қайтсе ел болады, дүниедегі басқа жұртпен тең болады деп мыңмен жалғыз алысып, құсалықпен күн кешкен дана рухы бүгін де біреудің жетесінде, енді біреудің желкесінде тұр. Жетеліге жаның сүйініп, жетесізге қаның қараяды. Ғақлия сөздерінің он бесінші қайырымында ақын: «Әрбір мастық бойдан оғатты кеп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы, мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісі ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім», – депті.

Мал көрмегендей атты қызылмай қылып қинамай, жау қуғандай жайдақ мінбей, ер-тұрманды ондап, бөрікті түзеп киетін

күн қайда! Ондай күн туар ма? Қазір ғой қайтсек қазақ боламыз дескен заман. Боламыз дегенмен бола қоя ма?! Ол үшін қазақ елі қандай болып еді дейтіндер аз. Қандай болғанын кім түгендеп жүр. Көн пендеге – көрген түстей бір елес. Естігені бар, тиіп-қашып көргені бар, ойдан шығарғаны бар – көжедей «сапырып» жатқан жай. Мәнгүрттіктің аулынан шыққан қайсыбіреулер мәнсіздеу қылық, оजारлау істерін де «қазақылықтың» қанжығасына таңып жіберіп, «қазақ сондай болған шығар» дегізіп қалады. Осындай-осындайдың қапталында қазақтың Абай айтатын естілігі, есерлігі, еліктегіштігі, мақтангершілігі, мастығы, сергектігі, серілігі, желікшілдігі, жікшілдігі... – бәрі-бәрі де айқұлақтанып айқайлап аңқып тұрады екен.

Несі бар, жөні де солай шығар. «Ұлып жұртта калған ойды» қайта тауып, қайта сіңіргенше қай заман! Басқаша болуы мүмкін де емес қой. Әйтеуір, талаптының тауы шағылмас. Қазақтың қандай болмағы танымынан. Ал, қандай болмау керектігін Абай дана «Ғақлияларында» бетке басып айтып өткен, өсиет етіп қалдырған.

Өмір озар. Түптің түбінде аптықтың – парқы, асылдың – нарқы, арсыздың арты ашылар. Лепірген көңіл сабасына түсіп басылар, мал баққандар – малын, жан баққандар жанын бағар. Бәрі де арнасын, жөнін табар. Ғасырға жуық уақыт бойы не саяси тәуелсіздігі болмаған, не мемлекеттік саясат, не ұлттық стратегия ұстанбаған жұрттың ендігі жай-күйінен басқаша өрісті күтудің өзі бір түрлі оғаш сияқты. Қазекен жетпіс жеті жыл бойы «жарқын болашақты» аңсаумен ғана күн кешті, ресми саясат жүргізбеді. Саясат басқа, тұрмыс басқа еді. Сол тұстағы қазақтың саяси «қызметкерлерінің» өзі саясаттың қамшысы болмаса, тізгінін көрген емес. Бір кезде дінді аластаған секілді, саясаттан аулақ боламыз дегенмен, әдебиеттің өзін даралаймыз дегенмен, қоғамдық тіршілік заңы оған болар ма!? Халықтың онсыз да ғасырға жуық ұлттық саясаттан салғырт тұрмыс кешіп келгенін білмейтін бе едік (Бұл жерде Ресей мен қазақ даласының арасындағы жер мен көктей айырмашылықты аңғармау, ұмыту кәперсіздік). Мүмкін, қазіргі үлкен-кішінің, ғылым мен әдебиеттің азаматтық сөзге құлшынысын, саясатқа (ұлттық) үйірсектігін

осы бір сусаудан деп түсінген жөн шығар. Біле-білсек, «саясат», «әдебиет» дегендерді қазекен қалтасынан шығармаған, араб жұртының сөзі. Сөз болғанда, ертеден-ақ белгілі сөз. Біраз ағайын саясат дегеннің бәрін «үгіт-насихат» деп ұғатын сыңайда. Бүгінгі кәп сөздің бір түйіні байырғы қазақ қандай еді, қазіргі қазақ қандай едіге, енді қандай болмаққа саяды, содан өрбиді. Осы қазақ қандай болып еді деген адам әуелі Абайды оқысайшы, шіркін! Қазақ үшін «саясат» дегеннің, «әдебиет», «пәлсәпә» дегеннің неге тұратындығын білгісі келген адам әуелі Абайды оқысайшы, шіркін!

Қазақтың қандайлығы тегінен, жерінен, тарихынан танылмақ.

Ұлы Түркінің – Түркістанның (Марко Поло) көкірегінде кең көсілген қалың қазақ елі, түркілердің алтын бесік, ата жұрты жайлы батыс-шығыс зерттеушілері мен тарихшы, саяхатшы, саясатшыларының әр кезеңдегі ойлары, пікірлері қатпар-қатпар. Бірі келістіріп жазады, бірі кемсітіп, әкеге көрістіріп жазады. Әйтеуір, бір шеті Днепр, Донға шыққан, бір шеті Алтай асқан қыпшақ даласы, көшпенді елдің сыр-сипаты, жұмақтай жұмбақ сахараның небір құпиялары Еуропаны да, Азияны да тегін алаңдатпағаны. Осыншама өлкені еркін жайлап, кең көсілген жайсаң жұрттың тарихы да, тұрмысы мен тіршілігі де, мінез-құлқы да көкірегінде көзі бар жанды ойландырмай қойсын ба?! Ақылға сыймайтын ен байлық, бақ-дәулет бақайынан келмей алшаң-алшаң басқан осы бір «қожанасырлау» әулие елдің құлқы мен қылығы кімге де болсын қызық көрінері күмәнсіз ғой. Бұл ұға білген кісіге қоғам тарихының өзгеше бір бітімді жұмбақ құбылысы. Әнеу бір көше берген, көше берген соң, мыңғырған мал «ізі калған» жер көлемі өсе берген деген сәуегейлік парықсыздықтан туған, нәрсіз парықсыз тұжырым. Кім көшпеген?..

«Көше бергенге» ой жүгіртсек, «ірі өзендерді бойлай» (С.М. Соловьев) отырықшылық күн кешкен орыс мемлекеті тұғыр тепкен бүкіл Шығыс Еуропа жазығын, сол орыс халқының негізін қалаған «үй салып, қалқан көтеріп, жаяу-жалпы соғысқан» (Тацит) славяндардың шығыс тармағының өзі «туу, орнығу жолымен емес, бір жерден бір жерге құстай ұшып-қонып жүріп,

орын тепкен жерінен екінші бір жаңа жерге ауыса отырып, көше жүріп толтырған (В.О. Ключевский. Лекция 11. Колонизация, как основной факт). Тағы да сол В.О. Ключевский... «бұл қозғалыстың» (Оралдан әрі Сібірге, Тынық мұхит жағалауларына дейінгі, Каспийден де әрі, Волгадан да әрі Кавказға, Новороссияға дейінгі) түптің түбінде жалпы жағдайға тигізетін салдары аз болмайтынына аландап, жан ұшырады.

Бұл ретте тарихшының өз жерінен тым қиырға аяқ-қолын бірдей созған ұлты қанатын кең жаям деп қанын сұйылтып қаңғырып, азып-тозып кетпесе екен деген қаупі айқын аңғарылады. Әрине, жан бесігі Дон, Днепр бойынан туу Қиыр Шығысқа қияндап жаңа жер иемденген елдің тағдыр-талайы мен табиғаты бір басқа да, ата мекенін алты ай қыс алты ай жаз жыл құсындай еркін жайлап, айналып-соғып отырған жұрттың жаратылысы бір басқа. Ол көшу мен бұл көшудің арасы жер мен көктей. Жат жерді «басқан» жанның өз әрекетіне қарай өз психологиясы, алуан қырлы өзін-өзі ақтайтындай мінез қыры пайда болады, өз жерін басқан жанның жан сарайы мүлде басқа. Былайғы ұлттық мінез-құлық та соған сай бейімделе бермек. Геродоттың тарихында парсы патшасы Дарийдің скифтерге жорығы туралы мынадай аңыз да бар:

Скифтер парсыларға қарсы соғыспай, жолында не құдық, не бір жайлы қоныс қалдырмай, даланы жайлап жылжи отырып титықтатқан шағында, Дарий скифтердің патшасына жаушы жібереді. Сондағы айтқаны: «Несіне бетпе-бет келмей кезіп кеттіңдер? Тоқтап, қарсы келіп соғыс, болмаса жеңілгеніңді мойындап, тілге кел, сый-сияпатыңды жаса!» – деседі. Сонда скифтердің патшасы: «Ешқашан, ешкімнің алдында қорқып, қашып көргенім жоқ, сенен де қашпаймын! Несіне қашамын, бүйтіп жүргеніміз – өзіміздің үйреншікті тұрмыс күйіміз. Жайшылықта, бейбіт кезде де осылай көшіп жүрген елміз. Сенімен несіне соғысамын. Сендер жаулап ала қояды дерліктей шаһарларымыз да, егін жайларымыз да жоқ, нені қорғап соғысамыз. Бірақ бұл – ата-абаларымыздың сүйегі жатқан жер. Сол молаларды қиратып, талап көріңдер, сендермен соғысар-соғыспасымызды сонда білерсіңдер», – деп жауап қайтарады.

Аңыздың тарихи деректілік мәні өз алдына, тұрмыс сипаты мен мінез-құлық ерекшеліктерін аңартпай ма? Көшпенділік пен отырықшылықты бәсекелестіре, жарыстыра, бірінен-бірін артық-кем қоя бағалау да бір жаттанды, жадағай сыңаржақтық. Екеуі де белгілі кезеңдегі тұрмыс-тіршілік түрі, екеуінің де өзіндік артықшылық-кемшілігі бар екені белгілі. Табиғи қабілет, тарихи үрдіс, тұрмыс-күйі қауымның кісілік, ұлттық мінез-құлық, тіршілік ерекшеліктерін, өзгеше сипаттарын түзетіні белгілі. Бірақ, қайсысын алабөтен артық санарсың. Көшпенді де көсе емес қой! Әрине, қанатты мен тұяқтының арасында асу бермес алшақтық жатыр. Әрқайсысына өз тірлігі жақын, әрқайсысының өз патша көңілі бар. Былайғының бәрі селқос, басқаның бәрі төмендеу, қолайсыздау тәрізді. Ертедегі көзқарас, жазбалардың денінде осы көзқарас басымдық алып келеді. Ендігі жерде, екеуіне де зерделей қарап, екеуін де теңестіре саралаудың тарихи мүмкіндігі бар. Көшпенді деген ұғымның өзіне «көшіп жүрген бір дүние» емес, өзінше бір мәдениет, өркениетті үрдіс, құбылыс ретінде қараудың қажеттігінің даусыз ақиқаттығы түбегейлі дәлелденген тұс.

Еділ-Жайықтың бойын еңдей тең жайлап, Дон, Днепрге дейін кең көсілген дала жұртының өз мінезі, даралығы ежелден мәлім. «Сама Азия, настоящая кочевая Азия, испокон веков наводняя своими кибитками и стадами нынешнюю южную Россию, по видимому, слабо чувствовала, что она попадала в Европу» (В.О. Ключевский) дегенге бүгін таңданудың реті жоқ. Әдеттегі жаттанды таным Еуропа Азияның жік арасын Орал тауларының керуен тізбесі бойымен түсіреді. Оған күмәнданған пендені көрмедік. Ал, грек ғұламалары бұл ара жікті Дон бойынан тартатын көрінеді. Саяси әуендерге әукесін созған біздің заманғы тарихи, географиялық тұжырымдардың қандайынан да, ежелгі дүниенің таным-деректеріне ішіміз жылып тұратын жағдайға жеткенімізді несін жасырайық. Мұның өзі «Аргументы и факты» сияқты тілі ұзын, сөзі қысқа газеттердің ерін ұшымен ғана «болымсыз ауытқулары демесек», негізінен Россия Қазақстан шекарасы өзгеріссіз келеді, Қазақстан Россияның ешқандай облыстарын қаратып алған жоқ деп бізге кеңқолтық көрсетуін

сезгенде, ойға түсетін болжамдар «Болымсыз ауытқуларды» Орынбор, Омбысыз қалған біз түсінеміз, әрине, «осы Қазақстан Россияның облыстарын озбырлықпен қосып алып қойыпты ғой?! Ол қай облыстар өзі», – деп дегбірі қашып, танауы қышып сауал тастап отырған қостанайлық жерлесіміз қайдан білсін!? Сөз жоқ, әлімсақтан болары болып, бояуы сіңген бұл әңгімені жер жағдайын тілу, ілу емес, білу үшін, біле жүру үшін айтпағымыз түсінікті. Білген адамда иман, инабат, бәрін былай қойғанда, қанағат болады. Тарихи санадан тарихи ар-ұят туады, тарихи намыс оянады. Жер туралы қандай сөз де халыққа келіп тіреледі, халықтық мағынаға ойысады. Жердің кеңдігі мен Ел ішінің кеңдігі – өзектес ұғым. Жері байдың – елі бай. Ер қадірі – елімен, ел қадірі – жерімен. Ел еңсесі, ел мінезі – жерінен. Сергек, сезімтал, сұлулыққа іңкәр, қаншыл қазекенді ешкім қанқұйлы, қанқұмар, қанағатсыз дей алмайды. Еркөңіл, жайсаң, баладай ақжарқын қазекен – «бір атым насыбайдан көңілі қалғыш» баладай өкпеші де. Ағайынмен араздасқандағы өкпесінің түрі «Сенің осы зорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» (Абай. Жиырма бесінші сөз) деушілік... Іргесін бөліп үдере көшу. Айлап, жылдап қиыр қонып, шет жайлап келіп, аңырасып ағатайлап табысу. Өкпеге қиса да, өлімге қимау! «Жаманның өкпесі басы жерге кеткенше, Жақсының өкпесі жібек орамал кепкенше!» – деп, онысын тағы мақтан тұтады. Бұл да болса бір жаратылыстың жомарттығының, жердің кеңдігінің белгісі. Көшер жер, көлеңке етер тауы болмаса қайтер еді?.. Ал, осы ұлан-ғайыр жерге деген махаббат қандай! Жерге қойған атаулар қандай! Арғанаты, Сарыарқа, Жиделі байсын – Құлынды, Баянтау, Баянжүрек, Ұлытау, Атырау, Орынбор, Нарын, Қазықұрт, Қараспан, Жер шоқтығы – Көкшетау, алтын алқалы Алтай, жер жәннәты – Жетісу, Сауыр-Сайқан, Мойылды, Шиелі, Шідерті... Көз тұндырар, бас айналдырар поэзия. Сұлулық географиясы (Ұлттық географиялық карталарымызды мамандарымыз өз қолымен жасар күн туса, географиялық атластың ең сырлы, ең сұлу мәндісі болар еді-ау). Географиялық карта емес, поэтикалық карта дерліктей.

Сөйткен қазақ, түркі жұртының қара шаңырағына ие болып қалған Қазекен – дүниеге әлі де жұмбақ та, таңсық халық. Жалпақ әлем, жат жұрттар біз туралы естігені болмаса, әлі танып-біліп үлгірген жоқ десек, артық кетпеспіз. Соңғы бір жыл, жарым жылдағы көңілдің дариядай тасуы, шаттану мен насаттану бәрінен бұрын өзіміз үшін, өзімізді өзіміз жебеу үшін екені белгілі. Ес жиып, еңсе түзеу үшін бұл да бір өткел, бұл да бір сын... Алда тұрған ұлан асу – он сегіз мың ғаламмен табысу қазақтың өзін-өзі тануынан, өзді-өзімен табысуымен басталса керек. Осы үлкен үрдіс басында ұлы Абай ғақлиялары тұр. Тізгінін өз қолына алған жұрттың мақтанары не, мұқалып, жүзі төменшік тартары не? Неден арылып, неден жиренбек ләзім, нені ұстанып, нені мақсат тұтпақ жөн? Осының бәрінің дәл жауабы – Абай ғақлиялары. Бойын тіктеп, буынын бекіткен тұста халықтың даналық қайнарлары да тереңдеп, тұнығын тұндыра түспек. Тізелеп, жүрелеп жүргеннен түрегеп жүргеннің еңсесі түзу, жүзі жарқын, көзі алғыр, ойы ұшқыр. Ғасыр бойы әдеп, таным, тәрбие академиясындай болған Абай тәлімі бүгінгі күні кісіліктің киелі кітабындай. «Надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. Һәм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмейді, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады. Ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтық әсері» (Жиырма алтыншы сөз), – деп ескертеді ғұлама. Пенденің қуанышы бір басқа да, елдің қуаныш, қайғысы бір басқа екенін ескерсек, бұл ойлы сөздің мәні тереңдей түсері кәміл. Барлық, байлық – мақтан, батырлық – мақтан. Ой қумақ, өнер қумақ, серілік, сергектік – мақтан. Жомарттық, жолдастық та бір – мақтан. Құлақ түрсек, басқа жұрт та мұндай-мұндай қасиеттерден құралақан емес көрінеді... «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» (Он сегізінші сөз) керек екен. Ол жағынан да кенде қалдырмаған секілді. Бірақ ардың да арзаны, намыстың да жалғаны бар... Аршылдық, намысшылдық десеніз, қазақтан ізденіз. Жер ортасы жасқа келген, қажыған, жалыққан, істің бәрінің баянсыз, байлаусызын көрген, осыған дейінгі тірліктің

құр қоршылық екеніне көзі жеткен ұлы ақын ендігі өмірді қайтіп, қалай өткізбектің жолын іздейді. Сол жолды таба алмай қайран.

Ел бағу?..
Мал бағу?..
Ғылым бағу?..
Дін бағу?..
Балаларды бағу?.. (Бірінші сөз).

Бәрі де мәнді, бәрі де халыққа қажетті іс. Ел ішін көктететін іс. Әттең... Заманы құлықсыз, талапсыз. Кім үшін? Не үшін? Не деп айналыспақ? Ұлы ойшыл соған күніренеді, содан түңіледі. Ешкімнен ақы сұрамайтын ғылым екеш ғылымның өзінен «Мұңдасып, шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі бір тез қартайтатұғын күйік» (1) деп көңіл суытқандай күйде.

«Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?» Ұлы ақын соған таңданады, соған жауап іздейді. Жауабын да өзі түсіндіреді: «Әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» (2).

Осының бәрі мал көбейтуден басқаны, өнер, ғылым, білім секілді нәрселерді кәперге алып, ойламағандықтан. Малым болса, малшым болса, сұлу құшып, қымыз ішіп, жүйрік мінсек дегендіктен екен. Мұның да өз қасіреті бар көрінеді – «Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп әуелде ішімізбен қас сағындық. Әр-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық (3). Партияшылдыққа ұрынды екен, әр сұрқия қай партия демдесе соған жығылып сұрқия тірлігін

жалғай береді екен. Содан келіп бірлік, тірлік дейміз. «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік». Бірлік қандай елде болады? «Бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек» (6). Ежелгі грек ойшылы Цицерон да осы ойға әлденеше оралыпты. «Но разве между хорошими людьми нет естественного чувства взаимной любви? ...Но если мы используем ее для нашей выгоды, а не на пользу тому, кого мы любим, то это будет не дружба, а какая-то торговля своими услугами. Таким образом, любят луга, пашни, стада скота оттого, что от них получают доход, а любовь и дружба между людьми бескорыстна» («О природе богов»). Осы ойды жерге қатысты айтуға да болар...

Абай... Тірлігі қайсы, кеудеден жан шықпағандық, пысық-айлық, қулық саумақтық па?! Жан тәттілік пе?!... Тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады».

«Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу – би». Олар билікке сайланғанда, билікке таласқанда өзгеге өздері үйретеміз, ақыл айтамыз деп сайланбады ма? Өздері түзеліп алып, енді елді түземек. «Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, яки елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, яки халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген, ебіне қарай біреуді жетілтейін, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді» (8). Байлар болса, өзінде жоқты (білім, өнер, оқу-тоқуды) малымен сатып алмақ. «Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық ақыл, ғылым, білім – еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай-тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білім-ұяты, ары, жақыны, бәрі – мал.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өзі де тыңдамайды. Онша-мұнша қой жүнді қоңыршылар күнін де көре алмай жүр» (8). Сонда, ғылым мен өнер, ақыл-білім кімге керек!? Өнерсіз, ғылымсыз жұрттың күні не болмақ, қайда бармақ? Ұлы Абайдың: «Егер менің ішімді жарып көрсең, жылауыңды ұмытып, шошыр едің», – деп құдайдың зарын қылатыны осы. Жүсіп Баласағұн да: «Мұнымды

айтсам, мұңайарсың өзін де», – дегенде, осыны меңзегені кәміл. Сөйтіп тапқан малдың, қорқытып, алдап-арбап, тіленіп жүріп жиған малдың қадірі кандай? «Ешбір қазақ көрмедім, – дейді дана ақын, – малды иттікпен тапса да адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпенен айырылады» (10). Бейнеті, күйігі, ызасы қалады. Барында «баймын» деп, жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады.

Ұлы Абайдың ұлағат айтып, ұрпақтан күткен қазағы да «ақыл, қайрат, жүректі» бірдей ұстаған мықты қазақ. Міржақыптың «Оян, қазағы!» да – сол Абай ұшқыны, Абай мектебі. Бұл – көркем ойдың, көркем әдебиеттің әлеуметке тіл қатуы, әлеуметтік ағымға соны өріс бастауы. Халықтың үлкен-кішісіне ой тастауы. Абайдың әлеуметтік армандары таза, қазақы топырақтың тінін танып, тамырын басып отырып, дүние ойшылдарының адамшылық тұжырымдарына құлақ түре жүре түйген өсиет. Ұлы ойшыл ақынның қазақ қауымы туралы бұл тегеурінді философиясын біз тек көркем әдеби туындылар қатарында, ақынның «қара сездері» қатарында оқып-тоқып келдік. Шын мәнінде «ғақлиялар» – қырықтан асып ой басқан, болыстықты да, мырзалықты да көріп, өзі жазғандай жабығуды «жалығуды» (20) да кешіп, жаны ашынып: «Енді қайтпек жөн?» – деп, соқтықпалы соқпақсыз жерден жол іздеген тұстағы ақыл шарықтауы. Қоғамды, адамды, қазақты көгертудің ақылман қағидалары. Түсінген адамға тәуелсіз елдің ұлттық мәдениетінің мемлекеттік бағдары, рухани қазынасының бесігі, түп-тамыры сонда жатыр. Кейде қайран қаласың, осы жұрт «Ресейді қайтсек көгертеміз?» сықпытты не пәлсәпаға, не әдебиетке, не қоғамдық ойға үш қайнаса «сорпасы қосылмайтын саяси сағызнамаға сонша дүрлігісіп, халықтың тағдырына жанындай жақын Абайдың «Қара сөздеріне» қазақтың әдебиетін, пәлсәпасын, қоғамдық-әлеуметтік танымын айырықша аспандатып кеткен, «қалтамызда» жүрген қазынасына неге қабақ қақпайды? Иә, иә... «Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай?» (40), «Жаттың бір тәуір кісісін керсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да, танымайтұғыны қалай» (40).

Шынында да, «Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен? Әй, не болсын!» (24). Әй, не болсын!.. Нарыққа аузын енді ашқан, қазақша айтқанда, мал таппаққа бет бұрған қазіргі ағайындардың қырық қырлы қалтарысын, тоқсан толғам сырын көзбен көріп айтқандай көрегендік. Ақын ойы бүгін ерекше қуаттанып, тереңге тартқандай. Бүгінгі сөздің төркіні, ел болмақтың есігі әріде тұрғанына, ұлттың Абай сынды даналарының көкірегінен қайнап шыққан қайнар бұлақ екендігіне көз жетіп, көңіл марқаяды. Абай айтты деген сөз – асыл айтты деген сөз. Асыл айтты деген сөз – ғасыр айтты деген сөз. Ғасыр ойы, ғасыр сөзі – қалың қауымның көкейіндегі көкейкестісі.

Бірақ ойшыл ақын тілек тілемек пен талап қумақтық тізгінін тең ұстайды. Тілек бар, сол тілекке жетпек бар. Жету жолы – ауыр жол. Сол ауырдың асу бермес бір азабы қазақтың өз қырсығы дейді ақын. «Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы – жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың: «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Қарның ашса, қаралы үйге шап...»

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен, ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап, мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен, егер малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен (5). «Іздеген еліміз осы ма?» (5).

Тағы тұжырады: «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы» (42-сөз).

Кімге барып жөн сұрап, кімнің айтқанына сенбек, ермек жөн.

«Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр...

Болыс пен биді құрметтейін десең құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны сыйлайын десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Құлық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес» (22). Сонда кім қалды? Кімге сеніп, кімге ермек? Енді біреулердің бар өнер, мақсаты киім түземек, жүріс-тұрысын түзетпек. Осыны дәулет көріп, өзін-өзі базарға салып әлек, көрсеқызар көзқұмарларға «бәрекелді» дегізсе, одан үлкен бақ бар ма? Біреуді қызықтырып, біреуді күндестіріп әлекке салмақ. Әлдебіреулер өзіне өзгешелік бермекке тыраштанып әуре. Енді бірі жатқа мақталсам, екінші бірі еліме мақталсам, үшінші бірі ағайын ішінде өзімді-өзім мақтап жетсем деп жанұшырып жүр. Түптің түбі бәрі бір бос мақтан, бостекі әурешілік. Енді қайтпек керек. «Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қасиет қазақта кем болады» (14). «Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда, я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп өздігінен тоқтаған адамды көрмессің» (26).

Адамның құлқы – қауымның, заманның құлқы. Қоғам мен елдің түзулігі – адам мінезінен, пиғылынан. Пиғыл – парасат-пайымынан. Заман оңалсын десек, қылық-құлқыңды, адамды онда. Қырық бес тармақ толғамның әр жолынан, әр тынысынан осы ниет жолындағы күйзеліс, күңіреніс, күрсінісі естіледі. Жүректің мұңын аршып, жолын оңдар амал іздейді. Пенденің пендешілігін қалың елдің бетіне басқандай жирендіріп, намысына тиіп, қанын қыздыра отырып, жақсылыққа, тарлыққа, адамдыққа бұрады. Ал, ақынның көңілі қалып, жүрегін мұздатқан жайлар көп-ақ, сүйретіліп әлі келеді. «Осы қазақтың өлген кісінде жаманы

жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аمانы жоқ болатұғыны қалай? Жамағайынды туғандай көріп шұрқырап, елжіреп, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай? Адалдық, берекеде, той, өлімде табылмай, барымта, ұрлық-қарлық десе табыла қоятыны қалай? Күнде тілін алатұғын достан, кейде бір тілін ала қойған дұшпанды артық көріп өле жаздайтұғыны қалай? Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе тыныштықтан жалығып шыға келетұғыны қалай?»

Ой жеңген, арғы-бергімен ой арқылы тілдескен сара көңіл, дана жүрек лүпілі. Бір кездегі саф алтындай сомдалып туып, сол күйі сақталған қазына. Енді ел болсақ, өзгелермен тең болсақ деп оң-солға мойын бұрғанда, ауызға алдымен алынарлық асыл қағида, кісілік-елдік шарты. Небір сырттан таңылған саясат, қалтаға салып берген моральдық кодекс қағидалар қалай келсе, санада солай өше бастады. Қазақ елінің тағдыр талайын, тұрмыс-тіршілігін саралай отырып, өз бойынан танып таратқан Абайдың өсиет сөздері бүгін де жатырқаусыз жақын, намысқа бастаса да, шалысқа бастамайтын парасат ақиқаты. Әсіресе, қазіргі ұлттық рухани өзегімізді мемлекеттік тұрғыдан түзей бастағанда маңдайға басқан бірегей көркем де келісті пәлсәпә тұңығы.

Абайды оқыған сайын есті ел етегін жиып, тәубасына түсіп, дүниеге ақиқат көзімен қарай бастайды. Талай-талай шашырап, тозған тұста елдің іргесін шайқалтпай сақтап қалған Абай тәлімі, Абай сынды дана санасы. Батырлықтың, қаһармандықтың ардақтысы да, аруақтысы – жүректің батылдығы, ақылдың асыл мұңы. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстаған данышпан сөзі оқыған сайын соныға бастайды, оқыған сайын ойға ой қосады. «Ақыл – азбайтын қазына, білім – тозбайтын тон», – деген осы шығар.

Қазіргі дүние дүрбелеңінде алабұртып қияннан қиянға көз тігіп, қиядан қияға табан тіреген қазақ жұртының мінез-бітімінде дана ақын түстеген мінез-қылықтың бәрі де бәз күйі кездеседі. Жақсы мен жаманымыз күн мен түндей шарпысып, жалғасып жатыр.

Тәуелсіздіктің ауыр жолына түскен жұрттың бой түзеу үшін, Ақыл, Қайрат, Жүректі бірдей ұстауы үшін, іш пен сыртты бірдей саралап, саңлақ шығарлық парасаттылық керектігі белгілі. Қазақ қауымы дана ақыны өсиет еткен ұлы көштің бетін енді ғана қайта

түзеді. Ел болмаққа, ерікті мемлекет болмаққа бет бұрды. Абай ойы, Абай жолы – осы жол. Бұл ұлы жолдың ұлы сөзі – Абайдың ғақлия сөздері.

Қазір ғой елді имандылыққа үйіріп, адамшылыққа жүгіндіретін, жаны жылып, намысы оянған халықтың ынта, ықтиқатын тоғыстыратын күш, мемлекеттік деңгейдегі қуатты ұлттық идеология жоқтығы күн санап біліне бастады. Саяси партиялар әлжуаз, көбі шалақарпылған, елді егжей-тегжейлі танып болмаған, тек тілек-ниетті қанағат көріп жүр. Ел де «партия» деген сөзден үркіп, мезі болғалы қашан. Дін жолы да біз үшін тайғақтау. Біз үшін дейтініміз қазекең әу бастан дінге көз жұмып құлаған жұрт емес-ті. Оның үстіне, сол дінді қазіргі ғылым, таным өресінде өрбітер сауатты, білімдар мамандары жоқ. Қол жайып, көңіл алақтап, сырт көрініс жасаған құлшылықта не шапағат болсын. Кез келген жерде екі алақанды жамбасқа жанып жіберіп, жапыр-жұпыр қол жайысып, бет сипай бергеннен құлшылық жолы өтеле қояр ма? Абай дана осы партияшылдық, діншілдік туралы да «Ғақлияларында» білімдар ой тастайды. «Қазақ құлшылығым құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны» (16), «Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды» (16) деп, дінді ұстау үшін де ең әуелі имандылық, тереңдік, ақыл-ой қатысы қажеттігін шарт қылады. «Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы жоқ». «Бірақ сондай адамдар бар, құдайға иман келтіреді, жақсы істер істейді. Сөйтіп міндетін атқарады, өйткені құдай залымдарды сүймейді». Залымдық, алдау-арбауды жаратқанның өзі де жаратпағандығы ғой. Ендеше, имандылыққа ұйып, шариғат шартын ілімдей сіңіріп, құлшылық жолына құран аударып кірмеген соң, шала-шарпы, жүрдім-бардым бет сипау алдау емей, немене. Алдағанды Алла да сезетін шығар... Абай сөздеріндегі имандылықтың бірер шарты: «Кім өзіне махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?», «Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?», «Қиянатшылыққа бір қара тұрған адам я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман», «Ынсап, ұят – бұл ғадаләттан шығады», «Шүкірліктен ғибадаттың бәрі туады», т. б.... (38).

Президенттің жуықтағы ел әкімдерінің алдында сөйлеген сөзіндегі жұрттың бәрі түгел қол жайғыш болып алды деген ескертпесінде үлкен шындық жатыр. Мұны, надандыққа, құр әурешілікке бой ұрмайық, қай нәрсенің, қай ілімнің, кәсіптің алдында да қазіргі заман деңгейіне сай білімдарлық, тазалық, адалдық болсын деп түсінген жөн-ау.

Ұлттық ыждаһат, ұлттық идеология, содан барып туындайтын мемлекеттік саясат бағдарындағы күретамыр – бұрынғы-соңғы түркі, қазақ ойшылдарының аңсары болған елдік, халықтық ой-тұжырымдары емес пе? Солардың ішінде Абай ойы шоқтықтанып, өзгеше озық көрінеді. Өйткені, ойшыл дана ғақлиялары қазақ топырағының ғасырлар түзген қатпарларын «ақтара» жеткізген Даналық кітабы. Соның бәрін, исі қазақтың көкейге түйгенін аршып алмай, қазіргі ыстық-суығы басылмаған бірер күндік ой соқтасы халықтық идеология бола қоя ма? Абай сынды халық даналары – сол тұрғыдан да елдің арқа сүйер ақылмандары. Ондай рухани бағдарлама халықтың арман болған мақсаттарынан, тағдырынан, тарихымен қорытылған қасиеттерінен жаралса керек-ті.

Сірә, өткенге ой жүгіртіп, арғы-бергі ойшыл, ғұламаларды ақтарып қараудағы біз іздейтін ұлттық мүдденің бір жоғы осы шығар. Абай ойы, ақын мұрасы – халыққа сол үшін де қымбат. Бір жарым ғасыр өтсе де қайта-қайта Абай ұлылығына ұмтылатыны да осы орайда түсінікті талпыныс.

Ұлы Абайдың туғанына 150 жыл толу белесі – осынау үлкен жолдың үлкен сөзі. Елі құлақ аспаған сөз – жетім. Сөз атасының ұлы ойлары жетім қалмауы керек. Ақынның ұлағаты ұлан-ғайыр мұраларының қатарында «Ғақлияларының» халықтық, мемлекеттік, елдік мәні, эстетикалық құдіреті ерекше шоқтықты. Ондай елдікке, қасиеттілікке шақырған ақыл толғамы әр қазақтың қолында, қойнында жүрмегі ләзім. Ақылдың асыл қорытпасындай әрі қысқа, әрі нұсқа қырық бес ауыз ой толғауды қаны таза, қадамы ширақ, ата дәстүр, ана тілін өрістетуді мақсат тұтқан әр түрлі «Ата мұра» сияқты баспалардан бастап алтынмен аптап шығарып, ауыл аралап таратса да артықтық етпес еді. Бейнет

ақталар еді. «Құтадғу біліктің» бісмілләсінде: «Бұл кітапты оқыған, таратқан, ауызға алып насихаттаған адам осы кітаптан да ізгірек, жақсырақ», – деген жазу бар. Яғни адам баласына ізгілік жеткізгеннен ізгі қандай іс бар дегені ғой. Сондай өнегелі кітаптардың бірегейі – Абай атаның «Ғақлиялары». Жанға – нұр, санаға сәуле құятын сөз сарасы.

Әл-ауқат, байлық, тоқшылық жақсы-ақ. Жан бағу емес, «жанды» сақтау, рухани жағынан жұтамау одан да жақсы. Қазір ежелгі ойшылдарға жүгініп, ертедегі тарихқа ұмтылыс басым. Дамудың біз зерделеп үлгірмеген заңдылықтары, ерекшеліктері қаншама. Әйтсе де, әл-ауқаты, мал-жаны жағынан бұрынғылар бүгінгіден артық шықпаса, кем түспеген. Бәлкім, олар бізден гөрі тоқшылықта, баршылықта үріп ұрттап, шайқап ішкен де шығар. Ол қазақ қандай еді, қазіргі қазақ қандай?! Ол заман мен бұл заманның сыңайы, ыңғайы қандай? Қандай болмақ жөн?

Яғни, тәуелсіздікпен бірге рухани білім-болмысымызды даралайтын шақ туды. Ұлттық рухты өзек етіп бүкіл мәдени, ғылыми тініміздің таза үрдісін бастаудың бір көзі төл ғұламаларымыздан басталады. Қазақ елінің, жерінің сан салалы, алуан қырлы ресми карталарынан (географиялық, экономикалық, тектоникалық, демографиялық, т.б.) бастап «Қазақ елі» атты энциклопедиялық басылымдарға дейін мәдениет пен ғылымның бар саласы бойынша ұлттық бағдарламасы айқын, дәйекті еңбектерді кешенді түрде жүргізіп, мәуесін насихаттау елдің еңсесін түзеп, елдігін арттырар еді. Мәселен, академик Манаш Қозыбайдың «Ата тегіміздің тарихы» туралы ғылыми тұжырымы, барынша байсалды еңбегі сол саладағы болашақтағы үлкен істердің бастамасындай. Сол бағытта терең жұмыстар жазу ғана қалып тұрғандай. Әдебиет тарихы, өнер тарихы, ғылыми теориялық мәселелер, шығармашылық жөнінде де, білім саласында да байсалды бағыттар белгіленсе, үлкенді-кішілі мамандардың жолы айқындалып, ісі нақтылық сипат алар ма еді. Әрине, Абай арланған жат мінездер – мәдениет пен ғылым ісіне де жат. Ғылыми жағынан байыпты әдеп, парасат жағынан ұстамды болу шарты белгілі. Жеңілтектік те, фальсификацияның

қылаудай лебі ұлттық таным дәстүріне қаракүйе болып түсері анық. Бұл ойды әу дегендегі алғашқы арын, ет қызумен жүріп кей-кейде даңғойлықтың, күнәсіз болса да асып-төгіліп кетудің ұшығын шығарып алатын сәттердің кездесетініне орай айтып отырмыз.

Ұлылар ғақлияларын ұрпақ игілігіне жарату да таланттылықты қажетсінетін іс. Абай ғақлиясы, дүниетанымы – заман сарабынан өткен, тілі ойлы, тіні берік адамгершілік ілімі.

«Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес» (Отыз жетінші сөз). Адамшылықтың, ел болмақтың, арлықтың дана жолын, ұлттық іргетасын замана мінезіне қарай берік бекіткен ойшыл Абай. Ендігі тізгін қалың елдің өз қолында.

ТҮСІНІКТЕР

1. Кенжебаев Б. Абай Құнанбайұлы / Кенжебаев Б. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (мақалалар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1973. – 61-90-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 12-27-беттер; Абай институтының вебсайты
3. Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 224-237-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Мағауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. Оныншы том: Ой, толғамдар. – Алматы: «Қағанат-ҒМО» баспасы, 2002. – 76-92-беттер.
5. Елеуенов Ш. Абайдың эпистолярлық романы. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті: халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Алматы: Unique Service, 2006. – 49-60 б., Абай институтының вебсайты.
6. Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 324-344-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 305-324-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Өлімқұлов Т. Жұмбақ жан (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Өлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Әдеби-сын зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1993. – 3-24-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Өшімбаев С. Ақын жанын жабырқатқан жайлар. Баспасөз бетінде жарияланған: Өшімбаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Әдеби сын. – Алматы, 2007. – 91-112-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ысмағұлов Ж. Абай аудармаларындағы Пушкин. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті. – 61-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 403-403-425-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Әбетов Ғ. Абай шығармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатиралық типтері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 143-161-беттер; Абай институтының вебсайты.

13. Нарымбетов Ә. «Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің пырқау пыңы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының баспа орталығы. – 2007. – 83-88-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Бельгер Г. Абай мен Гете. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 173-194-беттер; Абай институтының вебсайты.
15. Ғабдуллин Н. Абай сөзді бұлай саптамаса керек. Баспасөзде жарияланған // Егемен Қазақстан. – 1993. – 19 қазан; Абай институтының вебсайты.
16. Егеубаев А. Адамшылық алды – ар, ақыл. Баспасөз бетінде жарияланған: Асқар Егеубаев. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 202-218 беттер; Абай институтының вебсайты.
17. Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Кенжебаев Б. Абай Құнанбайұлы	3
Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы	22
Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі	37
Мағауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі	51
Елеукенов Ш. Абайдың эпистолярлық романы	68
Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі	79
Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі	101
Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан	121
Әшімбаев С. Ақын жанын жабырқатқан жайлар	140
Ысмағұлов Ж. Абай аудармаларындағы Пушкин	162
Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері	170
Әбетов Ғ. Абай шығармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатиралық типтері	193
Нарымбетов Ә. «Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің шырқау шыңы	213
Бельгер Г. Абай мен Гете	217
Ғабдуллин Н. Абай сөзді бұлай саптамаса керек	240
Егеубаев А. Адамшылық алды – ар, ақыл	249
Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі	267
Түсініктер	276

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
IV том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8879

Басуға 22.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1509.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.